

ניקיון הגוף כהכנה לשבת

הרב אמיר אברהם

א. פתיחה

ב. שער ההלכה

ג. שער המנהג

ד. סיכום

א. פתיחה

ראשית כול אפנה בתפילה ובתחינה לריבונו של עולם, שיצילני משגיאות ויסייע בעדי שנזכה לברר ולהבין הלכה על בוריה.

במאמר זה אעסוק בבירור נושא ניקיון הגוף כהכנה לשבת. אתייחס לשאלות מרכזיות בסוגיה: האם ניקיון הגוף לכבוד שבת כולל בפועל מקלחת, או שמא די ברחיצת פניו, ידיו ורגליו? האם יש להכנת הגוף לכבוד שבת דין של מצווה או שמא מעלה טובה ותו לא? עוד אתייחס לשאלות: במי שייכת ההכנה מעיקר הדין? מהו הזמן הראוי להכנת הגוף לכבוד שבת? ועוד.

במטרה להעמיד סקירה על בסיס מוצק וכדבעי נעיין תחילה במאמרי חז"ל מן המשנה והגמרא דרך הפוסקים - שולחן ערוך ונושאי כליו, ובאחרונים פוסקי דורנו.

אתחקה אחר המנהג מראשיתו ועד לימינו ואנסה לברר אם התגלו עם הזמן רבדים חדשים או שינויים. כדי לעקוב אחר המתרחש במנהג הנידון בין התקופות, אשתמש בציר הזמן.

כדי ליצור ערך מוסף אתבונן במנהג בני הקהילה האתיופית בנדון, כיצד הכנת הגוף לכבוד שבת באה לידי ביטוי אצלם? האם הכנה זו בקרב יהדות אתיופיה הייתה פעולת ניקיון חיצונית גרידא או שמא טמנה בחובה שילוב מרתק של תהליך

פנימי עמוק יותר? לשם כך אעלה תמונה כוללת העולה מתוך דבריהם של שני קייסים¹ ורב מקהילת יוצאי אתיופיה² הבקיאים בעניינים אלו.

ב. שער ההלכה

1. מקור דין ניקיון הגוף כהכנה לשבת

המקורות הראשונים והקדומים ביותר שמחברים אותנו למנהג ניקיון הגוף לכבוד שבת הם מתקופתם של התנאים, אך מעניין לראות שכבר אז היו הנהגות שונות בהקשר הכנת הגוף לכבוד שבת:³

אמר רב יהודה אמר רב: כך היה מנהגו של רבי יהודה בר אלעאי, ערב שבת מביאים לו עריבה מלאה חמין, ורוחץ פניו ידיו ורגליו, ומתעטף ויושב בסדינין המצוייצין, ודומה למלאך ה' צבאות.

מעדותה של הגמרא על אודות הכנת הגוף וניקיונו של ר' יהודה בר אלעאי, מצטיירים לנגד עינינו שני קווים מרכזיים: האחד, ניקיון הגוף בעבורו היה כעין צליל הסיום, ה"מכה בפטיש" של ההכנות לשבת, ובו בזמן השער והכניסה לשבת עצמה, שכן מיד לאחר ניקיון הגוף היה יושב ומתעטף וכו'; והשני, לשיטתו ניקיון הגוף לכבוד שבת בא לידי ביטוי ברחיצת פניו, ידיו ורגליו.

בשאלות דרב אחאי מובא:⁴

כך היה מנהגו של הלל הזקן במעלי שבתא: אומר לו אדם להיכן אתה הולך, אומ' לו לעשות מצוה, ואיזו היא מצוה, לבית המרחץ כדי לנקות את הגוף בשביל כבוד שבת.

-
- 1 קייס - תוארו של המנהיג הרוחני בקהילות יהדות אתיופיה דאז.
 - 2 מאחר שיש שינויים במנהגים בין קהילות יהדות אתיופיה באזורים שונים באתיופיה, השתדלתי לראיין במאמר זה קייסים ורבנים מאותו האזור כדי לשקף עד כמה שאפשר תמונה אחידה ועקבית בעניין המנהג.
 - 3 שבת כה ע"ה.
 - 4 בראשית, א. ועיין כעין זה גם בויקרא רבה לד, ג.

ובזוהר:⁵

רב המנונא סבא כד הוה סליק מנהרא במעלי שבתא הוה יתיב רגעא חדא
וזקיף עינוי והוה חדי והוה אמר דהוה יתיב למחמי חדוה דמלאכי עלאי,
אלין סלקין ואלין נחתין...

מעניין לראות משלושת המקורות שלפנינו, המדברים בעניין הכנות הגוף לשבת
של רב המנונא, רבי יהודה בר אלעאי והלל הזקן, שהם דור שלישי, רביעי וחמישי
לתקופת התנאים בהתאמה, שיש שלוש אפשרויות שבהן נהגו התנאים להכין
ולנקות את גופם לכבוד שבת המלכה. רבי יהודה בר אלעאי רחץ את פניו ידיו
ורגליו, הלל הזקן רחץ את כל גופו בבית המרחץ, ורב המנונא סבא היה טובל⁶
בנהר כחלק מהכנת הגוף לשבת.

מעבר לצורות השונות של ניקיון הגוף נמצאנו למדים אגב דברי התנאים טעמים
לחייב שבהכנת הגוף לשבת, וכפי שנציג את דברי הרמב"ם על אודות הנהגתו של
ר"י בר אלעאי בערב שבת. כך כותב הרמב"ם:⁷

איזהו "כבוד"? זה שאמרו חכמים שמצווה על אדם לרחוץ פניו ידיו ורגליו
בחמין בערב שבת מפני כבוד השבת.

לפי הרמב"ם יש ארבעה חיובים יסודיים בשבת, שניים מהם מדאורייתא - זכור
ושמור, ושניים מדברי סופרים - כבוד ועונג. לשיטתו, "כבוד שבת" כולל בין השאר
רחיצת הגוף לכבוד שבת.

מעיון קצר בדברי רבנו תם נוכל ללמוד חידוש ותוספת מעניינים בדבר הרחצה
ופעולתה על האדם:⁸

-
5	תרומה, קלו ע"ב.
6	נראה שהטבילה הייתה תוספת על רחיצה, אך מכל מקום נראה שלשיטתו הייתה הטבילה
חלק בלתי נפרד מן ההכנות של הגוף לשבת.
7	הלכות שבת פרק ל הלכה ב.
8	ספר הישר, שער יג.

וכאשר יהי נקי וירחץ במים טהורים ויטהר, אז ילבש בגדי קודש לשבת בקודש [...] אז ישכיל לעשות כי נקיות הגוף יחדש נקיות הלב, וטינוף הגוף יטנף כמו כן הלב.

רבנו תם מחדש טעם לשבח בעצם פעולת הרחצה, הרחצה לשיטתו היא פעולה חיצונית בעלת השפעה ישירה על ממד פנימי יותר. פעולת הרחצה וניקיון הגוף היא הגורמת להתחדשות ונקיות הלב. לפי זה אפשר לומר שיש ברחצה לכבוד שבת שתי תועלות: א. ניקיון הגוף מצד כבוד שבת; ב. הכנת הלב והנפש לקבל את השבת.

טעם נוסף מובא בזהר:⁹

כד עאל שבתא אצטריכו אינון עמא קדישא לאסחאה גרמייהו משמושא דחול, מאי טעמא, בגין דבחול רוחא אחרא אזלא ושטיא ושרא על עמא, וכד בעי בר נש לנפקא מן ההוא רוחא ולאעלא ברוחא אחרא קדישא עלאה בעי לאסחאה גרמיה למשרי עליה ההוא רוחא עלאה קדישא.

תרגום חופשי: כאשר נכנסת השבת, צריכים ישראל לרחוץ עצמם משימוש החול, ומדוע? משום שבמהלך השבוע רוח של חול שורה על ישראל, וכשירצה האדם שתשרה עליו רוח קדושה עליונה ולא רוח של ימי החול צריך לרחוץ את עצמו.

הזהר מחדש שיש חשיבות נוספת לרחיצת הגוף לכבוד שבת: הרחיצה לכבוד שבת אינה ניקיון חיצוני או הכנה נפשית בלבד, אלא תהליך רוחני שעובר האדם נוסף על הניקיון הגופני וההכנה הנפשית הנגרמים מהרחצה לכבוד שבת. תהליך זה מאפשר לאדם לקבל את ההארה הרוחנית שמביאה איתה השבת לעולם.

אם כן נמצאנו למדים שיש כמה טעמים לרחצה לכבוד שבת: א. כבוד שבת; ב. הכנה נפשית של האדם; ג. הכשרה רוחנית.

לעניין צורות הרחצה השונות אפשר ללמוד לעת עתה מהבדלי הפעולות שנקטו התנאים שהבאנו לעיל כמה אופנים אפשריים לרחצה כהכנה לשבת: האופן המינימלי - רחיצת פניו, ידיו ורגליו; האופן הממצע - רחיצת הגוף כולו; והאופן המקסימלי - טבילה נוסף על רחצה.

2. ניקיון הגוף - מצווה או מעלה טובה?

נתבונן בגמרא¹⁰ הדנה בשאלה זו:

אמר רב נחמן בר רב זבדא, ואמרי לה אמר רב נחמן בר רבא אמר רב: הדלקת נר בשבת - חובה, רחיצת ידים ורגלים בחמין ערבית - רשות, ואני אומר: מצוה. מאי מצוה? - דאמר רב יהודה אמר רב: כך היה מנהגו של רבי יהודה בר אלעאי, ערב שבת מביאים לו עריבה מלאה חמין, ורוחץ פניו ידיו ורגליו.

הגמרא מביאה מחלוקת אמוראים אם רחיצת ידיים ורגליים לכבוד שבת היא מצווה או רשות. לשיטת רב - הרחצה היא רשות, ולשיטת רב נחמן בר זבדא - הרחצה לכבוד שבת היא מצווה.

גם הראשונים חלקו בעניין הפסיקה נוכח מחלוקת אמוראים זו:

התוספות סבורים כי הרחיצה בערב שבת אינה מצווה, ומה שמציינת הגמרא את הרחיצה כמצווה, זה רק משום "דקי"ל מנהג אבותינו תורה הוא"¹¹.

רבנו פרחיה בן נסים¹² מסביר את המחלוקת כך: לשיטת רב, הרחצה היא רשות ולכן אף אם נזדמנו לו מים בערב שבת בלא שיטרח אחריהם, אינו חייב ברחצה. לשיטת רב נחמן, הרחצה היא מצווה, והגדרתה של מצווה היא רק כאשר הדבר מתאפשר לו זמין בעבורו, אך אין הוא חייב לחזור אחר מים בערב שבת על מנת

10 שבת כה ע"ב.

11 גם לשיטת המאירי נראה שזו רשות ולא מצווה, אך המאירי מוסיף שכל המרבה בתענוג נקיות הרי זה משובח.

12 פעל במצרים בערך בשנים 1201-1300. דבריו על הגמרא לעיל בד"ה רחיצת; וד"ה ואני.

לרחוץ, שהרי סוף סוף אין הרחצה לשבת בגדר חובה. אם כן, נמצא שגם לדעת רבינו פרחיה רחיצה בערב שבת היא רשות בלבד.¹³

ישנם ראשונים הסבורים שהרחצה היא מצווה, כגון האור זרוע,¹⁴ הראב"ן,¹⁵ הרוקח¹⁶ והרמב"ם.¹⁷ ואולם גישות אלו חלוקות בשאלה מהו מקור המצווה המדוברת.

לשיטת הרמב"ם, המצווה היא חלק ממצוות כבוד שבת הכללית, מצווה מדברי סופרים. לדעת שאר השיטות, המצווה היא לשמוע דברי חכמים. ברם גם לשיטתו של האור זרוע, הנמנה עם הסוברים שהרחצה היא מצווה, אם האדם מקיים את המצווה - הרי שיקבל עליה שכר, אך אם אינו רוחץ אינו נענש על כך.

אמנם יש הגורסים בלשון הגמרא "חובה",¹⁸ ולשיטתם יש לטרוח אחר החובה לרחוץ בערב שבת לכבוד השבת.¹⁹

מדברי הראשונים אנו למדים שרחצה לכבוד שבת אינה מצווה, ואף הסוברים שהיא מצווה - אין זו חובה גמורה אם אין לו בנמצא. השולחן ערוך ורמ"א פסקו שהרחצה היא מצווה:²⁰

מצוה לרחוץ פניו ורגליו בחמין בערב שבת.

3. במי שייך ניקיון הגוף לכבוד שבת

המשנה ברורה²¹ פוסק שהחיוב לרחוץ לכבוד שבת חל על הגברים והנשים כאחד.

-
- 13 כאן המקום להביא דברי הר"ן לאסור ברכה על הרחצה לכבוד שבת מחמת שאינה מצווה גמורה אלא מנהג (שם, ד"ה רחיצת).
- 14 חלק ב סימן ז.
- 15 סימן שמג.
- 16 סימן לג.
- 17 הלכות שבת פרק ל הלכות א-ב.
- 18 רבינו חננאל על אתר; בעל השאלות, סג, ועוד.
- 19 וכך נפסק בשבלי הלקט (סימן נח).
- 20 אורח חיים, סימן רס סעיף א. ואולי משום שבימיהם האפשרות לרחוץ הייתה זמינה יותר.
- 21 סימן רס ס"ק ב. וכן כתב כף החיים שם, ס"ק ב.

אמנם כשאין פנאי, מורה המשנה ברורה לנשים וגם לגברים לקיים את מצוות הרחצה בפניהם ובידיהם. בביאור הלכה הוסיף שאפילו תלמידי חכמים צריכים ליבטל מלימודם לצורך רחצה במים חמים בערב שבת.

4. למעשה - מקלחת או רחיצת פניו, ידיו ורגליו

הגמרא שהבאנו לעיל מדברת על הרחצה כרחיצת ידיים ורגליים, ומביאה את מנהגו של רבי יהודה בר אלעאי שהיה רוחץ פניו, ידיו ורגליו. למעשה, הרמב"ם והמרדכי²² מביאים שהמצווה לרחוץ לכבוד שבת מכוונת רק לפניו, ידיו ורגליו. לעומתם, בעל הרוקח²³ מקל יותר וסובר שהמצווה באה לידי ביטוי ברחיצת הידיים בלבד. ויש ראשונים הסוברים שהמצווה היא לרחוץ את כל גופו.

השאלה המתבקשת על הסוברים כך היא: מדוע הגמרא ענתה לשאלה "מאי מצוה" במעשה של ר' יהודה בר אלעאי שרחץ רק את פניו, ידיו ורגליו, ולא ענתה שיש מצווה לרחוץ את כל הגוף לכבוד שבת, או לכל הפחות מביאה מעשה רב של תנא שטבל או רחץ את כל גופו לכבוד שבת?

הראב"ן שסובר שהמצווה היא לרחוץ את כל גופו לכבוד שבת, מסביר שהמצווה היא דווקא כשיש לו אפשרות, אך אם אינו יכול לרחוץ את כל גופו - יסתפק ברחיצת פניו, ידיו ורגליו, ולכן רבי יהודה בר אלעאי שלא היה לו מרחץ בנמצא - לא רחץ את כל גופו אלא רק את פניו, ידיו ורגליו.²⁴

להלכה, השולחן ערוך פוסק שמצווה לרחוץ את פניו, ידיו ורגליו.

ואמנם הטור²⁵ והרמ"א פסקו שיש לרחוץ את הגוף כולו, ורק בדיעבד ירחץ פניו ידיו ורגליו בלבד:

22 סימן רפז.

23 סימן לג.

24 עיין עוד בערוך השולחן (אורח חיים, סימן רס סעיף ב) שמוכיח מהגמרא בנדירים (מט ע"ב) שהסיבה לכך שרבי יהודה בר אלעאי לא נכנס לבית המרחץ היא שסבל מכאבי ראש, ולכן הסתפק ברחיצת פניו, ידיו ורגליו.

25 הטור והרמ"א שניהם מביאים דבריהם בריש סימן רס.

מצוה על כל אדם שירחץ בע"ש לכבוד שבת ואם אי אפשר לרחוץ כל גופו ירחוץ פניו ידיו ורגליו בחמין.

המשנה ברורה מעיר שכיום אין נוהגים לרחוץ את הרגליים, ואולי בזמנם היו מהלכים יחפים ולכן רחצו גם את רגליהם מהאבק והעפר.²⁶ שמירת שבת כהלכתה²⁷ פוסק שבמקומות חמים שמזיעים שם יותר יש לרחוץ גם את הרגליים. מובא בביאור הלכה שאם לא השיג בבית המרחץ מים חמים כי אם מועטים בלבד, מוטב שירחץ בהם פניו, ידיו ורגליו, כמבואר בגמרא על רבי יהודה בר אלעאי.

5. סדר הרחיצה

על פי דברי השולחן ערוך שהמצווה היא לרחוץ את פניו, ידיו ורגליו בחמין בערב שבת, יש להקדים את הפנים תחילה, שהראש הוא מלך לכל האיברים,²⁸ לאחר מכן ירחץ את הלב, שהוא קודם במעלה אחר הראש, ולאחר מכן הידיים ואחריהן הרגליים - ויתמיד להקדים של ימין לשמאל. וזהו דווקא במי שרוחץ את האיברים שלא באמבטיה וכדומה.²⁹

לסוברים כטור והרמ"א שמצווה לרחוץ את כל הגוף,³⁰ לדעת בעל הבן איש חי יש להקפיד על הסדר הנזכר, להקדים הראש וכו', אך הוא מוסיף עניינים בסדר הרחצה וכדלהלן:³¹

וכתב בספר כתר מלכות שלא ירחץ רגליו באותם המים שירחץ בהם פניו וידיו, אלא ישפכם ויביא מים חדשים.

בעניין זה יש לנהוג בו בתשומת לב יתרה מאחר שהוא מצוי בכל פעם שאדם מתרחץ באמבטיה.

26 ובענין זה כתב הפרי מגדים לעיל בסימן ד באשל אברהם סעיף א.

27 פרק מב הערה קנה.

28 שבת סא ע"א.

29 ערוך השולחן, אורח חיים, סימן רס סעיף ג.

30 וכן לכל מי שמזדמן לו לרחוץ באמבטיה וכד'.

31 על פי כף החיים סימן רס ס"ק א; בן איש חי, שנה שנייה, לך לך, טו.

עוד מוסיף הבן איש חי בעניין סדר הרחצה:

גם יזהר לנגב פניו וידיו בבת אחת קודם רחיצת רגליו, ואחר שירחץ רגליו ג"כ יזהר לנגבם תחלה במטפחת ואח"כ ילבוש מנעליו, ולא ילבוש מנעליו בעודם לחים, ולא ינגבם בבגדו או בחלוקו.³²

אם כן מהדברים לעיל למדנו שיש להקדים ברחיצת פניו וידיו את הראש ואחריו הלב בטרם רוחצים את הידיים והרגליים. עוד למדנו שיש להקדים ימין לשמאל ברחיצת ידיו ורגליו, ולגישת הבא"ח, אין לרחוץ את הרגליים במים שרחץ בהם את פניו וידיו.

6. הזמן הרצוי לרחיצה

בנוגע לזמן הרחיצה הראוי לכבוד שבת התגלעה מחלוקת המתבססת על דברי הגמרא להלן:³³

אמר רב נחמן בר רב זבדא, ואמרי לה אמר רב נחמן בר רבא אמר רב: הדלקת נר בשבת - חובה, רחיצת ידיים ורגלים בחמין ערבית - רשות, ואני אומר: מצוה.

רש"י³⁴ לומד שיש להסביר את דברי רב באומרו שזמן הרחיצה הוא ב"ערבית" - כערבית של ליל שבת ממש, וממילא יובן לפי הסבר זה מדוע לא הזכירו חכמים את רחיצת הגוף כולו, משום שדבר זה אסור בשבת, ולכן הוזכרה בגמרא רק רחיצת פניו, ידיו ורגליו.

החתם סופר נוטה לחזק את דברי רש"י מדיוק בפסק הרמ"א שהסמיך את הרחיצה לשבת ולבישת בגדי השבת להערב שמש דליל שבת ממש:³⁵

32 וכן שיטת האר"י שהובאו דבריו בשערי תשובה ריש סימן רס, שיש לרחוץ את הגוף כסדר הספירות וכו'.

33 שבת כה ע"ה.

34 כה ע"ב ד"ה רחיצה.

35 רמ"א, סימן רסב סעיף ג.

וילביש עצמו בבגדי שבת מיד אחר שרחץ עצמו, וזהו כבוד השבת. וע"כ לא ירחץ לשבת אלא סמוך לערב, שילביש עצמו מיד.³⁶

לעומת זאת, הר"ן³⁷ לומד את דברי רב שכוונתם לומר שזמן הרחיצה לכבוד שבת הוא בערב שבת, כלומר יום שישי ולא ערבית דליל שבת ממש. ובאמת פסקו כן הרמב"ם³⁸ והשולחן ערוך³⁹ שזמן הרחיצה הוא בערב שבת ולא בשבת בערב ממש. לעניין תחילת הזמן לרחצה לכבוד שבת, כך שיהיה ברור שהרחצה היא אכן לכבודה של השבת, נחלקו הראשונים:

השלטי גיבורים מביא שאין לרחוץ לכבוד שבת ביום חמישי משום שאין זה מכבודה של השבת, אך המהרש"ל⁴⁰ על הטור גורס שאפשר לרחוץ לכבוד שבת גם ביום חמישי אם אינו יכול לרחוץ ביום שישי. והמקובלים נהגו על פי הנהגותיו של הרש"ש⁴¹ לרחוץ לכבוד שבת ביום שישי:

משעה חמישית ואילך מחמת שאז הוא התחלת גלוי הארת תוספת שבת...
יטבול ואז אחר חצות יתגלה במצחו ויוכר עיקר תוספת קדושת שבת.

7. חיוב חפיפת הראש לכבוד שבת

בעניין חפיפת הראש יש מקור כבר מתקופת התנאים⁴² המזכיר מנהג של חפיפת הראש לכבוד שבת:⁴³

36 ועיין במשנה ברורה סימן רסב ס"ק יב שמחלק בין שני סוגי רחצה: א. הרחצה העיקרית, שנעשית בבית המרחץ שזמנה בוודאי צריך להיות מוקדם משמעותית לכניסת השבת כדי לא לבוא לידי חילול שבת; ב. הרחצה המשנית, שנעשית בבית סמוך להליכה לבית הכנסת ומטרתה להדגיש שפעולת הניקיון נעשית לכבוד שבת דווקא ולא רחצה בעלמא. לשיטתו, הרמ"א בציטוט דלעיל עוסק ברחצה האחרונה.

37 יא ע"ב בדפי הרי"ף.

38 הלכות שבת פרק ל הלכה ב.

39 ריש סימן רס.

40 על הטור, סימן רס סעיף א.

41 סידור הרש"ש, כת"י, חלק ב, עמוד 94.

42 וכן תיעוד של חפיפת ראשו של אבישי בן צרויה בערב שבת, על פי סנהדרין צה ע"ב.

43 שבת ל ע"ב.

תנו רבנן: לעולם יהא אדם ענוותן כהלל... מעשה בשני בני אדם שהמרו זה את זה, אמרו: כל מי שילך ויקניט את הלל - יטול ארבע מאות זוז. אמר אחד מהם: אני אקניטנו. אותו היום ערב שבת היה, והלל חפף את ראשו.

ואכן יש ראשונים⁴⁴ הפוסקים בעקבות הגמרות הללו שיש לכלול את חפיפת הראש בחיוב הרחצה לכבוד שבת, וכן פסק השולחן ערוך:⁴⁵

מצוה לרחוץ פניו ורגליו בחמין בע"ש ומצוה לחוף הראש...

8. טבילה לכבוד שבת

מעלה נוספת ומיוחדת חידשו לנו בעלי הסוד⁴⁶ בעניין הכנת הגוף לכבוד שבת - הטבילה במקווה.

כפי שהזכרנו בתחילת המאמר, לשיטת הזוהר הטבילה במקווה היא רובד נוסף המכשיר את האדם לקבל את ההארה הרוחנית שהשבת מביאה איתה לעולם.

בעל יסוד ושורש העבודה⁴⁷ מוסיף שעניין קבלת הנשמה היתרה תלוי בטבילה במקווה בערב שבת. על פי הסוד,⁴⁸ יש לקיים את הטבילה לכבוד שבת לאחר חצות היום.⁴⁹ על פי דבריהם של חכמי הקבלה, נמצאנו למדים נדבך נוסף על אודות הכנת הגוף לכבוד שבת, ואפשר שיש ללמוד ממנו על הכנת הגוף לשבת ככלל: ניקיון הגוף לכבודה של השבת אינו פעולה חיצונית גרידא, אלא מתנה וחיידוש בדוגמת פעולה גשמית המביאה לידי ביטוי את הקשר ההדוק שבין הנגלה והנסתר

44 שבלי הלקט, נח; מרדכי רמז רפז.

45 אורח חיים, סימן רס סעיף א.

46 זוהר, תרומה, קלו ע"ב. הובא לעיל בתחילת המאמר.

47 יסוד ושורש העבודה, שער ח פרק א.

48 בה"ט רפה ס"ק א בדעת שער הכוונות.

49 ועיין עוד פרי עץ חיים, שער השבת פרק ג; שער הכוונות סב ע"א לעניין מנהג האר"י שהיה טובל רק לאחר שעה חמישית (זמנית מהבוקר, כשעתיים לפני חצות), ורק לאחר שסיים הפרשה שניים מקרא ואחד תרגום.

בעבודת ה', בין הגשמיות לרוחניות, בין ניקוי הגוף לכבוד שבת להכשרה הרוחנית לקבל הארתה של זו.

1. למהותה של טבילה

עתה נציג בקצירת האומר מעט מזעיר ומן הקרוב להכרח הידיעה למהותה של הטבילה ערב שבת. כך בפרי עץ חיים:⁵⁰

דע, כי צריך טבילה א' לפשוט בגדי חול, וטבילה אחרת לכבוד שבת, לקבל תוספת קדושה.

ומסביר מעט בעל סידורו של שבת על אודות עניין סדר הטבילה⁵¹ המובא בפרי עץ חיים:

מוהרר"ו כתב וצריך לטבול ב' טבילות א' לפשוט בגדי חול מעלי, ואחד להמשיך עליו תוספות שבת, ובאופן שיהיו מעשיו אחר כוונת הלב, פי' שקודם יתן אל לבו ומחשבתו לשוב בתשובה שלמה לפני בוראו. כדי שיוכל לפשוט ולהסיר מעליו בגדי חול ע"י הבושת והתשובה כנאמר למעלה. ואז יוכל לגרש מאתו הס"א השורה עליו, וכן הוא (בזוה"ק ויקהל ר"ד ע"א). ועל כן באה הטבילה השניה למשוך עליו קדושת שבת. מאחר שדעתו נכון לנקות ולזכך מקום שתוכל לשרות בו הקדושה. אבל לא יועיל לו לעשות מעשה קוף לטבול ולכון במחשבתו להשליך ואינו משליך כלום.

הבן איש חי⁵² מוסיף שהרעיון הרוחני שבא לידי ביטוי בטבילה במקווה לכבוד שבת, בא לידי ביטוי במידת-מה גם במנהגו של רבי יהודה בר אלעאי שציינה הגמרא בשבת, רחיצת פניו, ידיו ורגליו:

מצוה לרחוץ פניו ידיו ורגליו במים חמין בכל ע"ש, ויכוין בזה לדחות הקליפה מידי ורגליו שהם קצוות וסוף של הגוף, ומצוה לרחוץ בבורית

50 שער השבת פרק ד.

51 סידורו של שבת, חלק א שורש א ענף ג עלה ו.

52 שנה שנייה, לך לך, טו.

ג"כ, ויכוון לעשות בזה התיקון של הסיכה שהיתה נוהגת אצל הראשונים שהיו סכין תמיד.

לדבריו, הפעולה הרוחנית הנובעת מרחיצת פניו, ידיו ורגליו של האדם לכבוד שבת היא סילוק של הקליפות הנאחזות בקצוות הגוף, ששם הוא מקום יניקתם. כלומר, הניקיון לכבוד שבת ולו המינימלי, גם הוא טומן בחובו רובד פנימי הבונה תמונה מחודשת שבה כל אופני הניקוי של הגוף לכבוד השבת הם חלק מתהליך מקיף בהכשרת כלל הרבדים שבאדם לקבל את השבת על כל ממדיה. לשיטתו של הבן איש חי, סדר הטבילות לכבוד שבת שונה מעט:⁵³

מה טוב ומה נעים על פי הסוד לטבול בערב שבת קודש, כדי לקבל תוספת נפש רוח ונשמה של דליל שבת על ידי הטבילה; וטבילה ראשונה לטהרה מכל טומאה, ושניה לתקון עון הכעס, ושלישית להפשיט בגדי חול מעל הנפש, ורביעית להסיר ולהפשיט מעליו הרוח שהיה שורה עליו בימי החול, כדי שישרה עליו עתה רוח מבריאה... וחמישית היא לכבוד השבת לקבל תוספת והארה של קדושת השבת.

9. סיכום עיקרי ההלכות

נמצאנו אפוא למדים בעניין הרחצה לכבוד שבת כמה הלכות:

- השולחן ערוך פוסק שהרחיצה לכבוד שבת אינה רק מעלה טובה אלא מצווה.⁵⁴
- המצווה חלה הן על גברים הן על נשים, ואף תלמיד חכם יפסוק מלימודו בעבור הרחיצה לכבוד שבת.
- אופן הרחיצה - לשולחן ערוך די ברחיצת פניו, ידיו ורגליו, אך לטור והרמ"א לכתחילה ירחץ כל גופו.
- במהלך הרחצה יקדים החשובים שבאיברים, הראש ואחר כך הלב, ורק לאחר מכן ידיו ורגליו ובאופן שימין קודם לשמאל תמיד.

53 שם.

54 עיין לעיל במקומו בעניין הגדרת 'מצווה' בנדו"ד.

- מצוות הרחיצה - זמנה בערב שבת ולא בליל שבת. ואם יודע שלא יספיק ביום שישי, ירחץ בחמישי בלילה. במהלך יום שישי הזמן הטוב ביותר לרחצה הוא מחמש שעות (זמניות) ולמעלה.
- השולחן ערוך כולל בתוך מצוות הרחצה גם את חפיפת הראש.

אחר שעברנו על המסקנות ההלכתיות העולות מן הסוגיות בנדון, נפנה אפוא להתבונן במנהגי יהדות אתיופיה. במה היו המנהגים חופפים להלכות הרחצה לכבוד שבת, ובאילו נקודות מתגלעים פערים בין ההלכה למנהג?

ג. שער המנהג - סקירת מנהג יהדות אתיופיה בהכנת הגוף לכבוד שבת

נושא הריאיון הוא מנהג טבילה לכבוד שבת לגברים ונשים. המרואיינים התבקשו לענות על השאלות האלה:

א. האם היה מנהג מקובל בקרב הקהילה טרם כניסת השבת?

ב. אם כן, מי היה מחויב בו?

ג. באילו שעות הדבר נעשה?

שמות המרואיינים:

א. הרב שלמה סהלו - רב הקהילה האתיופית קריית מלאכי

ב. מר אברהם ירדאי

ג. הקייס מרדכי פקדו - באר שבע

ד. הקייס מיכאל סהלו - עפולה

המרואיינים כולם מאותו אזור כך שהם מחזיקים במסורת אחידה. כאן עלי לנקוט משנה זהירות מזריית חול בעיני הקורא ומיצירת רושם שמדובר במנהג העדה כולה. על פי דבריהם אתאר מנהג ששרר בעיירה קטנה מאזור המרואיינים, שעליה גביתי עדויות גם מיוצאי העיירה החיים בארץ. בראש יהודי העיירה עמד מנהיג

רוחני ובעזרתו הם ניהלו אורח חיים יהודי אדוק. העיירה אדיאבו⁵⁵ (adiabo) נמצאת בצפון אתיופיה, יש המסבירים את שמה: "עד שיבואו", כדי להנציח בלב יהודי אותו אזור שהם תושבים ארעיים. גם המקומיים לא ראו ביהודים תושבים טבעיים, אלא "פלשים", זרים חסרי שורשים באתיופיה.

על פי עדות המרואיינים וגם מהמוכר לי מבית אבא, נשים נהגו לטבול ביום שישי השכם בבוקר לשם הכנות מאכלי השבת בלבד. כנהוג בקהילה זו, אישה בתקופת נידתה יצאה מביתה ועברה לגור במשך זמן זה בבית המיועד לנשים במצבה.⁵⁶ בתקופה זו האישה נחה שבעה ימים, אסור לה לעבוד, וממילא גם לא לבשל לשבת.

1. מקום טבילה לגברים

העיירה אדיאבו⁵⁷ מוקפת מקורות מים רבים:

- מאי⁵⁸ גודוק'אה ומאי בור או ברור - מים צלולים
- מאי אמבאלאה ומאי קווחי - מי סלע
- מאי תמן⁵⁹ - נמצא ממש בפתח העיירה. סביבו בנו האיטלקים מבנה סגור גדול ומרשים וממנו זרמו מי שתייה בצינור אל מבנה פתוח; למטה יותר היה מבנה פתוח ונמוך, שם שתו הבהמות.

55 לשם העיירה יש שני פירושים: א. עדיאבואו - עד שאבוא, ציפיה לגאולה - מושב זמני; ב. שתי מילים: עדי - מקום, אבואו - אבות, כלומר מושב הראשונים.

56 בשפה התיגרית נקרא "אינדה ציגיית" - בקתת הנידה, וכן ראה בספרו של ד"ר ש' וייל, יהודי אתיופיה באור הזרקורים, עמוד 53, שבאמהרית נקרא "מרגם גוג'או" - בקתת המחזור החודשי, שבה הסתגרה האשה בימים שבהם איננה טהורה. המבנה היה מוקף באבנים המסמלות את גבול המרחב הבלתי-טהור שלו, וכל אדם שנכנס לשטח זה נחשב בלתי-טהור והיה חייב לעבור טקסי טוהרה מיוחדים.

57 ראה: פרופסור יוסף הלוי, מסע בחשב לגילוי הפלשים, פעמים 58 (חורף תשנ"ד), עמוד 43, שם הוא מאיית את שם העיירה כך: אדיאבו - £±×£.

58 מאי = מים.

59 איטליה שלטה באתיופיה בשנים 1935-1942. בזמן שהותם הקצרה הועילו האיטלקים רבות בבניית תשתיות: גשרים, כבישים ומגדלי מים מוגנים על ידי מבנה סגור. וראה גם: מנחם ולדמן, מן המקורות: אגרת יצחק בן-צבי על יהודי אתיופיה, עמודים 75-84.

מי המעיין "מאי תמן" זרמו משם באופן טבעי ויצרו מאגר מים גדול שבו טבלו בימי שישי אחר הצהריים. אחרי העבודה ירדו התושבים ל"מאי תמן", שטפו עצמם בסבון, טבלו, לבשו בגדי שבת והלכו לבית הכנסת או לבתיהם, ולא חזרו לעשות פעולה של חול אם אינה הכרחית. אדם שקצרה ידו לקנות בגד לבן לשבת היה מכבס את הבגדים שעליו, שוטחם על שיח, רוחץ עצמו, טובל, ולובשם גם אם עדיין לחים - והולך לבית הכנסת או לביתו.

2. מקום טבילה לנשים⁶⁰

מי המעיין "מאי תמן" זרמו בהמשכם ונוצר עוד מאגר מים גדול ומסודר יותר משום סכנת טביעה וגם מוקף עצים, כנראה משום צניעות - ושם טבלו נשים השכם בבוקר טרם בואן להתעסק במאכלי השבת. כמקובל בידן שכדי להכין את צורכי השבת נדרשת טוהרה. לאחר הטבילה מזגו מים לצורך הכנת מאכלי השבת. אחרי הבישולים חזרו מקצתן לטבול, ומקצתן התרחצו בבית ולבשו בגדי שבת קודש.

ד. סיכום

כמה אפשרויות להתכונן לשבת:

- אם יש מניעה, אפשר לרחוץ במים רק פניו, ידיו ורגליו.
- לכתחילה יתקלח במים חמים.
- עדיף לטבול במקווה לכבוד שבת, גם כמקובל בקרב הקהילה.

באשר לטבילת נשים: בדורות הראשונים נהגו רווקות לטבול לשם תשובה בערב

60 ראה חוברת מנהגי העדה מאת הרב יוסף הדנה, ינואר תשנ"א, עמוד 14: "ביום שישי בבוקר הנשים יורדות לנהר רוחצות... וטובלות ולאחר מכן מכינות את צורכי שבת. והגברים אחר צהרים יורדים לנהר רוחצים טובלים".

ראש השנה ויום הכיפורים.⁶¹ אף המגן אברהם⁶² כתב שגם הבתולות נוהגות לטבול בערב יום הכיפורים משום תשובה. וכן גם הנשואה טבלה פעמיים - פעם אחת אחר גמר שבעת ימי המחזור כדי להיות טהורה לדין תורה, ופעם שנייה לאחר שבעה נקיים כדי להיטהר לבעלה.

בעניין מנהגים אלו מביא מרן הרב עובדיה יוסף:⁶³ "ועם כל זה חששו למכשול בטלו המנהג הקודם, וא"כ בנ"ד י"ל כן". בארץ מקובל שרק אישה נשואה טובלת לטומאת נידתה בלבד. משום כך ראוי ונכון שגם הנשים הצדקניות של הקהילה תטבולנה רק כדי להיטהר לבעליהן כנהוג בכלל נשות ישראל. את הטבילה לצורך הכנת צורכי שבת אפשר להמיר בנטילת ידיים, נתינת צדקה ואמירת "לשם ייחוד קודשא בריך הוא", ומיד אחר כך להתחיל להכין דבר מאכל לכבוד שבת.

61 נדה לב.

62 סימן תרו ס"ק ח.

63 שו"ת יביע אומר, חלק א, אורח חיים סימן ל אות טו; טהרת הבית, חלק א, עמ' לד-לה. וראה גם בחידושי הרמב"ן, שבת יג.